

W archiwum Aleksandra Wata

Ryszard Zajączkowski

II. M A T E R I A Ł Y I N O T A T K I

Pamiętnik Literacki XCVIII, 2007, z. 1
PL ISSN 0031-0514

RYSZARD ZAJĄCZKOWSKI
(Katolicki Uniwersytet Lubelski)

W ARCHIWUM ALEKSANDRA WATA

Beinecke Rare Book and Manuscript Library, jedna z bibliotek należących do uniwersytetu Yale w New Haven w Stanach Zjednoczonych, jest w posiadaniu archiwum Aleksandra Wata. Stanowi ono cenne źródło poznania biografii i twórczości pisarza, jak też polskiego życia literackiego w kraju i na emigracji. Zbiory zasługują na omówienie, ponieważ są niedostępne w Polsce, a przy tym mało zbadane i nie do końca uporządkowane. Ogólna lista zawartości archiwum znajduje się na stronie internetowej: http://beinecke.library.yale.edu/MSS_PreliminaryLists/wat.htm. Materiały w archiwum umieszczono w 16 pudłach tematycznych oraz w 3 pudłach oznaczonych literami A, B, C, obejmujących ułożoną alfabetycznie korespondencję skierowaną do Aleksandra i Oli Watów. Pudła tematyczne są oznaczone numerami od 1 do 20, jednak zawartość pudeł 7, 13, 15, 16 przeniesiono w inne miejsca. W większości pudeł znajdują się teczki, a w nich pliki z mniej lub bardziej posegregowanymi i opisanymi materiałami.

Teksty literackie i publicystyczne

Utwory Wata, zarówno maszynopisy, jak i rękopisy, w większości zdeponowano w pudłach 1–4. Zaczniemy od materiałów, które zostały opublikowane. W teczce 1 z pudła 1 są m.in. przepisane teksty młodzieńczych wierszy Wata, manuskrypty i maszynopisy *Ciemnego świecidła* opracowane przez niego oraz szkice o Zygmuncie Krasińskim. Teczka 5 z tegoż pudła zawiera rękopisy i maszynopisy Wata dotyczące Krasińskiego, a teczka 5a teksty o nim przepisane przez Olę Watową. W teczce 7 z pudła 1 jest m.in. maszynopis *Ciemnego świecidła* opracowany przez autora i jego korespondencja w sprawie wydania tego tomu: 11 listów Wata do różnych osób oraz 4 Kazimierza Romanowicza w związku z publikacją *Ciemnego świecidła*. Jego korektę dokonaną ręką twórcy, maszynopisy wierszy do tego wydania, a także dotyczącą go dokumentację zawierają teczki 35 i 35a z pudła 4. Tam też znajduje się egzemplarz *Wierszy* oraz *Wierszy śródziemnomorskich* z poprawkami autora. W teczce 10 z pudła 1 pośród tekstów prozą są manuskrypty wierszy (różne wersje), bruliony oraz m.in. 3 kartki rękopisu: *O Prouście*, *O chorobie*, *O nowej szkole krytycznej*.

W pudle 2 teczka 13 mieści tekst *Na wypadek konfiskaty Wierszy śródziemnomorskich. Przedmowa* (27 I 1963) (ss. 8 mpisu z poprawkami autora). Teczka 14

z tego pudła zawiera dramat *Kobiety z Monte Olivetti*. Na stronie tytułowej widnieją zanotowane ręką Wata słowa: „Napisany w chwili zmęczenia (poszpitalnej) – kapitulacji, kłamstwa, ale na szczęście nie zrealizowane”. Według dołączonej informacji Oli Watowej sztuka powstała w związku z konkursem ogłoszonym przez ministra Sokorskiego. W teczce 19, w notatniku, znaleźć możemy fragmenty prozy pisarza, w teczce 19a dwa zeszyty z notatkami oraz tekst pt. *Dziennik magnetofonowy* (ss. 5 mpisu), a w teczce 19b m.in. dwa zeszyty z notatkami pisarza głównie po polsku i po rosyjsku (trudnymi do odczytania).

Pudło 4 (teczka 31) zawiera liczne maszynopisy wierszy Wata, a także *Poemat bukoliczny* (wersja nie przygotowana do druku i wersja przygotowana do druku). *Wiersze* i *Wiersze śródziemnomorskie* z poprawkami autora są też w tym pudle, w teczce 35b (to inne egzemplarze niż wspomniane wcześniej). W teczkach 30, 30a, 30b z tegoż pudła mieści się *Dziennik bez samogłosek* (dwie fotokopie oraz egzemplarze należące do Oli Watowej i Jacka Trznadla). Maszynopisy *Dziennika bez samogłosek*, jak również *Mojego wieku* (dopisek Oli Watowej na osobnej kartce: „Brak całości kopii z poprawkami Miłosza. Całość w dwóch pudłach”), *Moralistów* i *Kartek na wietrze* znajdują się w pudle 11, a częściowo też w teczce 46 z pudła 6 (ss. 23 mpisu). Rękopis *Moralistów* zawiera teczka 4 z pudła 1, te czki zaś 29 i 29a maszynopis *Moralistów* i trzy jego fotokopie.

O nie dość dokładnym uporządkowaniu archiwum świadczy fakt, że materiały związane z *Moim wiekiem* rozproszone są w różnych miejscach. W pudle 1 (teczka 10) jest fragment wspomnień odnoszący się do tego utworu, a dotyczący Kijowa, z adnotacją Oli Watowej: „Przepisane, wysłane do Miłosza”. W pudle 3 (teczka 22) znajduje się kilkadziesiąt stron maszynopisu *Mojego wieku* z bardzo licznymi poprawkami autora. Obszerne fragmenty utworu są też w teczce 22a, gdzie mieści się również indeks nazwisk oraz indeks nazw (odpowiednio – ss. 10 i 34 mpisu).

W pudle 2 (teczka 17) znajdziemy oryginał i kopię tekstu pt. *Projekt zbierania poloników w ZSRR*. W pudle 4 zawarte są m.in.: w teczce 31 maszynopisy wierszy, wiersze drukowane w londyńskich „Wiadomościach” (w 1968 r.) i w „Zeszytach Literackich” (w 1983 r.); w teczce 32 fragmenty prozy: *Trzy starości*, *Po pijackiej nocy...*, *Komentarze do wojny społecznej*, *Żyd wieczny tułacz* (tłumaczenie na angielski Richarda Lourie; ss. 21 mpisu), *Żyd wieczny tułacz* (przekład francuski; ss. 23 mpisu, tekst przeznaczony dla „Preuvers”, nie drukowany), *Prowokator* („Nowa Kultura” 1924, nr 1), nowela przepisana ręcznie przez Alinę Kowalczykową oraz maszynopisy: *Niech żyje Europa*, *Historia ostatniej rewolucji w Anglii*, *Notatka z dnia bólowego* (kopia w postaci s. 1 mpisu); w teczkach 33 i 34 – fotokopie wierszy Wata, wśród nich 4 fotokopie *Poematu bukolicznego*. W teczce 25 z pudła 3 znajdują się głównie rozproszone w prasie (szczególnie w londyńskich „Wiadomościach”) wiersze i artykuły pisarza. W teczce 37 z pudła 5 są wycinki z prasy polskiej z wierszami Wata drukowanymi po wojnie, w teczce 41 zaś rękopisy *Kartek na wietrze* („zielony zeszyt”). Teczka 41a mieści m.in. zeszyt z notatkami z maja i czerwca 1967, a także notatkę bez daty dotyczącą projektowanej przez Wata książki. Wat pisał:

Książka ta byłaby nie autobiograficzną ani spowiedzią czy traktatem literacko-politycznym, ale rekapitulacją doświadczeń przeszło ćwierćwiecza współistnienia z komunizmem. *Sine ira et studio*. W formie swej zbliżona *toutes proportions gardées* do *Byłoję i dumy* Gercena.

Pudło 10 zawiera opatrzone poprawkami autora maszynopisy tekstów *O realizmie w Rosji* (ss. 14) oraz *O przetłumaczalności utworów poetyckich* (ss. 20).

Jest też numer „Wiadomości” z ostatnim tekstem pisarza (23 IV 1967), a także krótka wypowiedź *O solidarność z Izraelem. Do redaktora „Wiadomości”* z 30 V 1967. Ponadto: „...jak upiór staję między wami i pytam o źródło złego...” *Głos Aleksandra Wata* („Na Antenie”, nr z 6 XI 1966), jak i pełny tekst odczytu w języku francuskim: *Quelques aperçus sur les rapports entre la littérature et le réalisme soviétique* (konferencja w Oxfordzie, 1–8 VII 1962; ss. 38 mpisu). W pudle 10 znajdują się również program i lista uczestników tej konferencji oraz referat pt. *Le Réalisme et le réel en Russie* (konferencja w Madrycie, 14–20 X 1963; ss. 23 mpisu).

Pudło 12 zawiera maszynopis *Ucieczki Lotha*, 12 zeszytów z rękopisem utworu oraz brązowy kieszonkowy kalendarz-notatnik z 1949 r. mieszczący uwagi do *Ucieczki Lotha*. W pudle 20 jest fragment utworu *Powieść* (ss. 9 mpisu) – wierny przedruk prozy opublikowanej w czasopiśmie „Nowa Sztuka” (1922, z. 2, z lutego). Całość składała się z 7 rozdziałów. Rękopis zaginął. Jest też „GGA, pierwszy polski almanach poezji futurystycznej. Dwumiesięcznik prymitywistów” (Warszawa, grudzień 1920), ze zbiorami wierszy: Anatola Sterna *Muza na czworakach* oraz Aleksandra Wata *Fruwające kiecki*, a także maszynopis młodzieńczego utworu Wata *Namopaniak barwistanu* (z jednodniówki futurystycznej „Nuż w bżuchu” z r. 1920, redagowanej przez Brunona Jasińskiego i Anatola Sterna).

W archiwum pisarza zachowały się również jego powojenne teksty publicystyczne. Zostały one umieszczone zwłaszcza w pudle 3, w teczce 25 (ponad 30 pozycji). Tam też są wycinki z prasy (blisko 50 pozycji). W pudle 10 znajduje się pierwodruk tekstu *Wspomnienie o Rogożu* („Polska” <Kujbyszew> 1942) oraz ten sam tekst przepisany później na maszynie. Teczka 36 w pudle 5 zawiera odczyty Wata w języku francuskim: *Quelques aperçus sur les rapports entre la littérature et la réalité soviétique* (egzemplarz z poprawkami autora, fotokopia) – Oxford, 1–8 VII 1962; *Quelques aperçus sur la poésie traduite*; *Le réalisme et le réel en Russie* – Madryt, 14–20 X 1963; *Le „Réalisme socialiste”* („Le Contrat Social” 1963, nr 5); *La Mort d’un vieux bolchévik* („Le Contrat Social” 1963, nr 6); trzy egzemplarze „Le Contrat Social” z artykułem Wata *La Mort [...]*.

W zbiorach znajdziemy ponadto tłumaczenia utworów Wata na francuski i angielski, jak choćby *Quelques mots à propos du „Petit Poète”* (pudło 3, teuszka 26) oraz *Mediterranean Poems* – maszynopis z poprawkami odręcznymi Miłosza (pudło 3, teuszka 27), a także zestawione przez Olę Watową bibliografie opracowań i recenzji twórczości Wata oraz tłumaczeń jego utworów na języki obce (pudło 20).

W archiwum Wata jest wiele tekstów, które mają charakter wstępnych szkiców na różne tematy. Np. w pudle 1 (teczka 3) znajduje się rękopis artykułu pt. *Irys, dziennik literaturze i historii poświęcony*, dotyczącego wypowiedzi prasowej Mickiewicza z r. 1827 (tekst jest znany, ale Wat o tym nie wiedział). Artykuł ten, pisany w r. 1945, ma wersję dłuższą i krótszą (odpowiednio ss. 6 i 3 rkpsu, obie o formacie A5). Są też fragmenty prozą: *Pieśń o genach (Mój pradziad...)* (s. 1 rkpsu), *Ćwiczenie wyobraźni* (ss. 3 rkpsu), notatka z londyńskich „Wiadomości” (nr 627/628), *Oderwijmy się nareszcie od meteorologii (w sprawie „Roztopów”)* (ss. 8 rkpsu o formacie A5), *W Domu Literatów w Zakopanem* (ss. 2 mpisu), *O poezji Czesława Miłosza* (ss. 2 mpisu, tekst w całości przekreślony), 12 karteczek z notesu (prawie nieczytelne). W teczce tej zachowały się także notatki o Różewiczu, Miłoszu, Sandauerze, Putramencie (ss. 6 rkpsu A4). Tu znajdują się również szkice: *W pewnej monarchii był król...* (ss. 6 rkpsu), *Antoni obudził się gwałtow-*

nie... (s. 1 rkpsu), *Mówi ktoś wrażliwy...* (ss. 2 rkpsu, wykorzystane w *Dzienniku bez samogłosek*), *List do przyjaciela* (ss. 8 mpisu), *Maurice Scève, wielki poeta Polsce nie znany* (ss. 14 mpisu), *O seniorach literatury polskiej* (ss. 14 mpisu, tekst niedokończony, wymienieni są tu m.in. Stawar, Tuwim, Dąbrowska), *Polska (Baśń zimowa)* (ss. 3 mpisu, dotyczy literatury i Miłosza), *Historyk traktuje o masakrach* (ss. 5 rkpsu A5).

W teczce 9 z pudła 1 mieszczą się fragmenty tekstów politycznych na temat stosunków polsko-rosyjskich, w tym m.in. *Jeszcze trochę polemiki...* (ss. 4 rkpsu), *Co Rosja straci na wygnaniu Chińczyków* (ss. 8 mpisu, bez zakończenia), *Nareszcie początek* (ss. 6 mpisu), *Massacre pour les Juifs* (ss. 3 mpisu). Znajdziemy tu także szkice dotyczące spraw polskich: *Polska* (bez początku, ss. 9 mpisu), *Amnesia dla wielkich* (podobne myśli jak w szkicu *Seniorzy literatury polskiej*), *Do KPP-owców* (ss. 4 mpisu), *Moje spóźnione postscripta do listu 34* (ss. 6 mpisu z odrębnymi dopiskami, ogólnie o sytuacji w kraju). Jest również szkic *Kennedy – de Gaulle* (ss. 7 mpisu). W pudle 5 (teczka 41) znaleźć możemy też niedokończony opowiadanie *Po śmierci* (ss. 22), a w pudle 1 (teczka 10a), w notatniku, szkic po rosyjsku *Majakowski* (ss. 6 rkpsu).

W pudle 1 (teczka 8) zgromadzono notatki i szkice naukowe Wata. Te pierwsze powstały głównie w związku z odczytami: w języku rosyjskim (5 kartek A5 obustronnie zapisanych); do studentów polonistyki w Berkeley (3 karteczki z notetu obustronnie zapisane); inny odczyt w Berkeley (?) (1 kartka prawie nieczytelna); *Fragment do semantyki* (ss. 3 mpisu, tekst niedokończony); *La Refonte de l'âme. La Doctrine et la pratique du communisme* (plan książki, 5 kart maszynopisu z poprawkami). Ostatni tekst świadczy, że Wat szczególnie głęboko przemyślał kwestię języka stalinowskiego. Tutaj też umieszczono inne teksty: *[Głos w dyskusji nad projektem „Słownika” Doroszewskiego]* (ss. 8 mpisu; opublikowany w „Nowej Kulturze” (1951, nr 46, z 18 XI)), *La Situation actuelle...* (ss. 3 mpisu); *List w sprawie sytuacji aktualnej dotyczącej Centre Writers in Exil, Du bonheur, L'emploi de temps* (fragment wspomnieniowy), *Il me faut procéder...* (ss. 2 mpisu), *Sur la langue et la poésie polonaise* (2 egzemplarze z licznymi poprawkami – ss. 15 mpisu każdy).

Spora nie opublikowanych tekstów prozą dotyczy komunizmu. Wśród nich wymienić wypada następujące (znajdują się w teczce 9 z pudła 1): *Sprawa była w ówczesnej koniunkturze...* (ss. 12 mpisu) – tekst o nieokreślonej przynależności (przepisany w 3 egzemplarzach w 1977 r.), a w nim m.in. nawiązanie do artykułu Adama Szymona Pragiera *Katyń, hitleryzm–komunizm a moralność; Polityka Stalina w związku z przyszłą Polską* (ss. 9 mpisu); *Dlaczego Zachód (świat) nie rozumie komunizmu* (ss. 60 mpisu z poprawkami autora, tekst zapisywany w formie skrótowej, miejscami przypomina rozbudowany konspekt, sens często nieczytelny). Jeszcze inne teksty na temat komunizmu znajdziemy w pudle 1 w teczce 11: *Polski paszport* (ss. 5 mpisu, wspomnienie); *Mój krótki porachunek z reżymem* (są dwie wersje rękopisu ołówkiem – jedna ss. 38, a druga ss. 14); *Moje krótkie sprzymierzenie z komunizmem i długa wojna prywatna z komunizmem* (ss. 5 rkpsu częściowo ołówkiem, miejscami trudno czytelnych); tenże tekst poprzedzony listem z nagłówkiem „Drogi Panie Mieczysławie” (ss. 22 mpisu). Inna wersja ostatniego rękopisu jest w następnym pliku tej teczki. W razie przygotowywania do publikacji trzeba by konfrontować obie wersje. Ponadto teczka 11 zawiera tekst pt. *Omar-*

chadzie, fragment wspomnień więziennych (ss. 8 mpisu) z dopiskiem Oli Watowej: „Tekst przepisany i zredagowany 6.06.84. Jeden egzemplarz wysłany do Miłosza”, a także fragment wspomnień dotyczących Łubianki, Zamarstynowa (rkps, wersja odmienna niż w *Moim wieku*). W teczce 19b z pudła 2, w notatniku z napisem „zeszyt numer 4”, jest niedokończony szkic *Rzecz o poezji* (z 6 VI 1962).

Przemyslenia na temat komunizmu zawarte w niepublikowanych tekstach Wata poszerzają niekiedy refleksje pisarza znane już z jego prac sowietologicznych. Wat ukazuje np. różnicę między komunizmem chińskim a sowieckim, ale bynajmniej nie apoteozuje tego pierwszego. Swe szkiecowe rozważania dotyczące Chin kończy opowieścią o następującym zdarzeniu:

Trzy lata temu pewien spec od Gułagu odwiedził łagry chińskie. On, który tak dobrze znał Magdyny [!] i Kołomy, wrócił wstrząśnięty. Nie przeraziły go szeregi szkieletycznych mrówek pochylonych pod kosztami – chyba można było tylko pozazdrościć porządku i dyscypliny pracy. Ale okazało się, że prawie wszyscy byli klinicznie obłąkani. Tego nie zniosły nerwy bywałego enkawudowca. I on, tak wytresowany w niemówieniu, opowiadał z zagubionymi oczyma swoim moskiewskim, przygodnym tłumaczom¹.

Inny problem, który wiąże się z komunizmem, dotyczy religii:

Pogląd, że religia to opium dla ludu jest fałszywy, skoro dla ludu nieposiadającego była rzeczywistą opoką, pozwoliła mu zachować godność i dynamikę psychiczną, nie spaść do stanu ubezwłasnowolnionej i ubezwłasnomysłonej masy niewolniczej jak w Rosji za Stalina i w Chinach za Mao. Była natomiast opium i rozrywką lub zajęciem klas posiadających lub próżniaczy².

– oraz bolszewizmu:

Tajemnicą jest sam bolszewizm, jego utrzymanie się przez pół wieku, jest to wbrew najelementarniejszym potrzebom i aspiracjom milionowych jego mas, jego rośnięcie w potęgę, jego atrakcja dla milionów innych mas, pomimo masakr i nędz, [...] terroru wszystkich mu poddanych, wzrost jego potęgi, podbicie 800 milionów dalszych ludzi, [...] ekonomia wycisku, agresywność [...] i teoria zredukowana do katechizmu tak prostackiego i ubogiego, i szkaradnie trywialnego, która jednak wywiera wpływ na bardziej wyrafinowane i uczone umysły. Gdy tamto zatem jest Tajemnicą, nie waham się pisać przez duże T [...]³.

W pudle 2 (teczki 16 i 17) znajdziemy ułamki tekstów o charakterze politycznym, często nie dopracowane literacko, będące zapisem wolnych skojarzeń myśli, oraz nie uporządkowane teksty poświęcone Stalinowi. Materiały dotyczące komunizmu są też w teczce 20 z pudła 2. Znajduje się tu 18 nie zatytułowanych i nie drukowanych fragmentów maszynopisu, liczących od 5 do 18 kart, zapisanych niekiedy dwustronnie. Często są to wersje wstępne, wymagające licznych poprawek. Niektóre z nich zostały opatrzone tytułami: *Rachuby na konflikt chińsko-sowiecki*, *Uwagi o tzw. schizmie rosyjsko-chińskiej*, *Podstawowe fakty o komunistycznym państwie*, *Do traktatu poetyckiego o polityce*. Szkice dotyczą zwłaszcza spraw aktualnej polityki, sytuacji w ZSRR i relacji z Chinami oraz stanowiska Zachodu wobec komunizmu. Są to teksty wstępne, nie przygotowane literacko. Wśród tych szkiców znajdują się też notatki z lektury *History of Civilization in England* Henry'ego Thomasa Buckle'a.

¹ A. Wat, *Chiny*. Archiwum Aleksandra Wata, pudło 2, teuszka 21.

² A. Wat, *Podstawowe fakty o komunistycznym państwie*. Jw., teuszka 20.

³ A. Wat, *Uwagi starego czytelnika gazet*. Jw., teuszka 21.

W tymże pudle, w teczce 21, umieszczono szkice polityczne – zarówno drukowane, jak i nie drukowane. Wymieńmy wszystkie: *Suplementa do uczonych* (ss. 2 mpisu); *Rapsodie polityczne* (ss. 10 mpisu), wersja druga: *Polityczne rapsodie* (ss. 9 mpisu); *Partia komunistyczna francuska* (6 kart mpisu); *Wstęp. Dostojewski i Stalin*; *Polityczne rapsodie. Dostojewski i Donoso Cortes* (ss. 10 mpisu); *Chiny* (ss. 7 mpisu); *Do 40 tez* (ss. 3 odręcznych notatek i ss. 2 mpisu); *Wstępne uwagi do wszelkiej przyszłej geometrii polityki* (ss. 14 mpisu); *O polityce. Uwagi czytelnika gazet (szkieł polityczny)* (ss. 15 mpisu); *Uwagi starego czytelnika gazet* (ss. 8 mpisu); *Plan Marshalla* (ss. 3 mpisu, mało czytelne); *Palo alto. Do genealogii komunistycznego praxis* (ss. 12 mpisu); *Sytuacja wojska* (8 kart mpisu, wersja wstępna); *Właściwy początek Iwana Denisowicza* (ss. 29 mpisu); *Dzień Iwana Denisowicza* (ss. 16 mpisu). W pudle 5 (teczka 41a) jest tekst *Nareszcie początek* (ss. 8 mpisu) dotyczący komunizmu. Podobnie w pudle 10, w teczce z rękopisami, znalazł się tekst o komunizmie pt. *W projekcie studiów komparatystycznych...* (ss. 4 mpisu). Drobne fragmenty prozy (drukowane i nie drukowane) przepisane na maszynie zawiera te czka 41a z pudła 5.

Teksty publicystyczne pisarza znajdują się w pudle 4 (teczka 35). Są tu maszynopisy notatek publicystycznych (ss. 23) z 1952 r. (późniejsze szkice wydają się jednak znacznie ciekawsze i bardziej odkrywczе).

W archiwum Wata jest sporo tekstów autobiograficznych i wspomnieniowych, które pozostały tylko w formie wstępnych szkiców. Są one rozproszone w różnych miejscach i często trudno je odczytać. Większość znajduje się w pudle 1 (teczki 10, 10a, 11). Tutaj m.in. fragment wspomnień głównie z lat powojennych (manuskrypt, ss. 24, pisany ołówkiem) i życiorys sporządzony około r. 1959, za namową Weisberga-Cybulskiego, w celu uzyskania renty niemieckiej (co jednak nie udało się). Łącznie pudło to zawiera około 130 stron tekstu, zarówno w maszynopisie, jak i w rękopisie. Inna grupa tekstów wspomnieniowych znajduje się w pudle 2 (teczki 19, 19a, 19b). Jest tam m.in. 5 notatników z lat 1953–1954 (trudno czytelnych), jak i 4 zeszyty wspomnień z lat 1965–1967 (w tym także manuskrypty drukowanych wierszy). W pudle 14 jest ostatni zeszyt Wata (w połowie zapisany).

W archiwum znajduje się też trochę tekstów *stricte* literackich. Są one rozmieszczone w różnych pudłach i teczkach. Te ważniejsze są w teczce 19 z pudła 2: *Z opowiadań warszawskich* (ss. 4 rkpsu), *W separacie szpitalnej* (szkieł opowiadania, ss. 4 rkpsu). Teczka ta zawiera ponadto dwa kieszonkowe notatniki z fragmentami prozy (wspomnienia, opowiadania).

W omawianych zbiorach znajdziemy również materiały dokumentujące współpracę Wata z Umbertem Silvą. Oprócz korespondencji (zgrupowanej głównie w pudle C) mamy tam projekt edycji książek dla Silvy (pudło 9).

Korespondencja

Na stronie internetowej archiwum podano wykaz osób, które korespondowały z Watem, oraz okres, z którego pochodzą listy. Każde nazwisko wiąże się zazwyczaj z kilkoma listami bądź kartkami pocztowymi. Większe zespoły stanowią listy od Józefa Czapskiego (80), Jerzego Giedroycia (69), Mieczysława Grydzewskiego (67), Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (37), Zygmunta Hertza (76), Jarosława Iwaszkiewicza (17), Konstantego Jeleńskiego (51), Czesława Miłosza (127), Iry

i Edith Morrisów (80), Leona Rapaporta (27), Kazimierza Wierzyńskiego (23) oraz od wydawnictwa Silva Editore (56). Osobno skatalogowano korespondencję Miłosza w sprawie przyjazdu Wata do Ameryki (21) i listy rodzinne Watów (część ich znajduje się w pudle 2, w papierach kazachstańskich). Na uwagę zasługują także listy od Zbigniewa Herberta (5), Marii Kuncewiczowej (9), Jana Parandowskiego (4), Teodora Parnickiego (7), Jerzego Stempowskiego (7), Stanisława Vincenza (4). Spora część korespondencji znajdująca się w pudle 1 (teczki 1–8) nie została uwzględniona w Internecie. Odnaleźć w tym pudle możemy m.in. listy Wata pisane głównie po angielsku i po francusku (teczka 2, listy do 23 osób), widokówki i pocztówki (35; teczki 6, 7), a także wizytówki i zaproszenia (49; teczka 8). Wśród zgromadzonych materiałów są różne ciekawostki, jak np. list Paula Cazina z tłumaczeniem na francuski wiersza *W czterech ścianach (L'Hôpital)* czy list od ks. Jana Twardowskiego (z 20 XII 1957) z obietnicą, że odprawi on mszę św. w intencji Wata. W pudle 2 wśród listów i widokówek od Miłosza jest też autograf jego wiersza *Co było wielkie, małem się wydało...*, dedykowanego „Aleksandrowi i Oli”. W pudle C, w tezkach obejmujących bogatą korespondencję, znajdziemy m.in. bruliony listów Wata do różnych adresatów (101; teczki 219, 221, 223), w tym zwłaszcza do Umberta Silvy (17; teczka 219), do rodziny (48; teczki 224–227), a także do Józefa Czapskiego (7; teczka 220 – są to oryginały listów zwrócone przezeń Oli Watowej). W przypadku brulionów listów Wata często nie podano adresata. Znajdziemy tu jeszcze 10 listów od Czapskiego (teczki 231, 233) oraz korespondencję skierowaną do Watowej (53; teczka 233). Osobno została zebrana niezidentyfikowana korespondencja (105), której 60% stanowią pocztówki.

Należy dodać, że korespondencja mieści się również w pudle 2. Tak np. w teście 12 z tego pudła, dotyczącej czasów kazachstańskich, znajduje się 10 listów Wata z lat czterdziestych, a w teście 12a – 6 listów (adresatami są m.in.: Karol Adwentowicz, Seweryna Broniszówna, Olga Krzemińska, Władysław Kowalski, Ola Watowa, Związek Artystów Scen Polskich). W tym samym pudle, w teście 12, jest też korespondencja kierowana do Watów w okresie kazachstańskim (m.in. od Nory Szczepańskiej i siostry Oli Watowej, Marii Sikorskiej, od Teodora Parnickiego, Stefanii Skwarczyńskiej).

Część listów została umieszczona w pudłach zawierających utwory Wata. W pudle 1 znajdziemy listy Wata związane z publikacją tomu *Ciemne świecідło* (po jednym do Jadwigi Czachowskiej, Seweryny Broniszówny, Henryka Berlewiego i Jana Lebensteina, 2 do Kazimierza Romanowicza. Jest też 5 listów od Kazimierza Romanowicza do Wata w związku z wydaniem *Ciemnego świecідła* oraz list Wata do Gregory'ego Grossmana (w języku rosyjskim, na temat nagrań z Miłoszem). W pudle 2 w „papierach kazachstańskich” jest 8 listów do Wata od jego żony i syna. Niektóre z nich zostały przepisane na maszynie (pudło 2, teczka 12a).

Teczka 42 z pudła 6 zawiera korespondencję dotyczącą wydania i problematyki *Mojego wieku*. Znajdziemy tu 7 listów Miłosza do Oli Watowej odnoszących się do publikacji tegoż tomu oraz kopie listów Watowej do Miłosza, 27 listów od różnych nadawców na temat *Mojego wieku*, w tym m.in. od Leszka Kołakowskiego (3), Marii i Józefa Czapskich (4), Lidii Ciołkoszowej (3), Stanisława Wygodzkiego (2), Marka Żuławskiego (2). Jest tu też 19 listów Oli Watowej do różnych adresatów (przede wszystkim w związku z wydaniem tego dzieła).

Ponadto wśród korespondencji znajdują się kopie listów Wata do Iwaszkiewi-

cza przywiezione ze Stawiska, bruliony listów Wata po polsku i po francusku (36), jego listy do żony i do rodziny (49; pudło C, teczki 224, 225, 227), kopie listów Wata do Stefani Zahorskiej (9), których oryginały przechowywane są w Bibliotece Polskiej w Londynie (rkps 374). W teczce 234 z pudła C mieści się ponad 50 pocztówek, a w teczkach 235–237 łącznie 107 listów, pocztówek i telegramów z kondolencjami po śmierci Wata. Korespondencję zawierają także inne pudła. Spory jej zbiór zaadresowany do Oli Watowej jest w pudle 11, w osobnej teczce (*Listy różne do Oli Watowej*). Główni nadawcy to Seweryna Broniszówna (56), Morris Gallant (17), Joanna Pollakówna (20), Stefania Skwarczyńska (teksty listów przepisane na maszynie), Jacek Trznadel (9), Marek Żuławski (5). Są tu też kopie niektórych listów Watowej. W różnych miejscach archiwum, zwłaszcza wśród korespondencji, ale i w pudle 10, znajdziemy liczne wizytówki.

Dokumenty

Archiwum zawiera zbiór dokumentów pisarza. Są one rozlokowane w różnych pudłach. W pudle 20 znajdziemy jego świadectwo maturalne. Ma ono format dwukrotnie większy niż A3 i zawiera następujący zapis:

Przyjęty na podstawie egzaminów do klasy ósmej Szkoły Ośmioklasowej Filologicznej R. Kowalskiego. Uczęszczał do niej jeden rok, ukończył całkowity kurs nauk i w czerwcu 1918 r. złożył egzamin dojrzałości przed komisją egzaminacyjną powołaną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego, zgodnie z regulaminem egzaminów dojrzałości.

Świadectwo dojrzałości – Eli Chwat:

oceny:

sprawowanie – wzorowe,
 nauka religii 4,
 język polski i literatura 3,
 j. niemiecki 3,
 j. francuski 3,
 logika, prawoznawstwo 3,
 historia powszechna i Polski 5 (celujący),
 kosmografia 4,
 matematyka 4,
 fizyka 3,
 higiena 4.

Egzamin zdany 15 czerwca 1918, świadectwo wydane 25 czerwca 1918.

W pudle 10 jest legitymacja stwierdzająca przynależność Wata do Pen Clubu (nr 189, wydana 20 VII 1938, z roczną ważnością) i zaproszenie na ślub „p. Oli Lewinówny z p. Aleksandrem Watem 23 stycznia 1927 roku o godz. 1-ej.00. Adres: Warszawa, Żórawia 26 nr 11”.

W pudle 2 (teczka 12) są dokumenty z okresu kazachstańskiego (m.in. polski paszport Wata, wydany 13 III 1942 na nazwisko Aleksander Eliaz Chwat, zaświadczenie o zatrudnieniu Wata w Delegaturze Ambasady Polskiej w Alma Acie, zaświadczenie szkolne Andrzeja Wata – syna pisarza). W pudle 5 (teczka 41a) jest biografia Wata w języku francuskim oraz jeszcze dwa jego życiorysy: jeden ułożony osobiście przez niego (jako załącznik do wniosku o rentę niemiecką), a drugi opracowany przez żonę. W zakończeniu pierwszego biogramu znajduje się następujący zapis dotyczący Watów:

Stracili w Warszawie 5-pokojowe mieszkanie w 1939 (i po raz drugi obecnie) z antykami, biblioteką, obrazami. Żona utraciła nieruchomości, pozostałe po ojcu Abramie (Adamie) Lew: kamienice w Warszawie przy Nowostalowej 6a i willę w Otwocku („Meran”). W Treblince zginęli: rodzice żony, Abram i Sara (Salomea) Lew oraz siostra Rita Grinstein. Zginęli również dwaj bracia Aleksandra Wata z rodzinami: Arnold (Aron) Chwat – w Treblince, Dawid Chwat – przypuszczalnie w Oświęcimiu.

W pudle 6 (teczka 43) jest kopia testamentu Pauliny Wat i Andrzeja Wata:

W razie naszej śmierci upoważniamy doc. dr hab. Alinę Kowalczykową do dysponowania całością spuścizny Aleksandra Wata, tzn. jego rękopisami i maszynopisami, a także przelewamy na nią prawa autorskie. Wszelkiego typu honoraria autorskie, zgodnie z prawem spadkowym, przypadają żonie i synom Andrzeja Wata. Paryż, dnia 8 października 1977.

Teczka 44 z pudła 6 zawiera największą ilość dokumentów pisarza, głównie z okresu powojennego. W kopercie z napisem „dokumenty” jest spis zaświadczeń do wniosku o rentę niemiecką, na którym widnieje wzmianka o dołączeniu „wizy z pieczętkami przekroczenia granicy 16.4.46”. Koperta zawiera też list Jana Gebethnera do Seweryny Broniszówny (z 23 III 1963) informujący o pracy Wata w firmie „Gebethner i Wolff”:

Kochana Pani Sedo.

W odpowiedzi na Jej zapytanie pozwolę sobie przesłać trochę szczegółów dotyczących pracy w firmie „Gebethner i Wolff” jej brata Aleksandra Wata. Pracował on u nas od roku 1933 jako kierownik Działu Wydawniczego, pobierając, o ile sobie dobrze przypominam, 1500,- złotych miesięcznie. Gdy wybuchła wojna i wojska niemieckie we wrześniu 1939 roku zaczęły się zbliżać do Warszawy, pan Aleksander przyszedł do mnie, jako kierownika całej firmy, i oświadczył, iż musi wyjechać, gdyż obawia się, że ze względu na swoją działalność polityczną i pochodzenie będzie zapewne aresztowany przez Gestapo. Jak się okazało, obawy jego były słuszne, gdyż parę dni po zajęciu Warszawy przez Niemców zjawili się w księgarni dwóch gestapowców, którzy dopytywali się o pana Aleksandra Wata, o jego adres i czy nie wiemy, gdzie przebywa. Lecz na tym się nie skończyło. Gdy w 1942 roku księgarnia została przejęta przez niemieckiego „Treuhändera”, Dietricha, ten zainteresował się przedwojennymi pracownikami i specjalnie wypytywał o pana Wata, a zwłaszcza o to, czy przypadkiem nie wiemy, gdzie przebywa. To zainteresowanie władz niemieckich bardzo mnie niepokoiło i było dla mnie wielką radością, gdy po zakończeniu wojny dowiedziałem się, że udało mu się uratować życie.

Łączę serdeczne pozdrowienia.

List jest poświadczony przez Państwowe Biuro Notarialne w Warszawie. Są tu również legitymacje Wata jako członka polskiego Pen Clubu (3 I 1951) i Związku Literatów Polskich (10 I 1950), a także karta członkowska Związku Zawodowego Literatów Polskich oraz Związku Autorów, Kompozytorów i Wydawców „ZAIKS” (12 VII 1947). Tę ostatnią wystawiono na nazwisko Aleksander Chwat. W pudle 6 znajdziemy też kopię paszportu Wata oraz różne dokumenty z okresu pobytu w Kazachstanie i w kraju, jak też dokumenty wydane przez władze francuskie: *Carte de séjour*, *Certificat de réfugié*, *Titre de voyage*. Pudło 9 (oprócz pliku dokumentów dotyczących m.in. współpracy z Silvą – *Silva Project dédications*) zawiera nieco gazet i drobnych maszynopisów Wata oraz teczkę zatytułowaną *Curriculum vitae*, w której są jego życiorysy spisane po polsku i po angielsku. W jednym z nich, sporządzonym z myślą o uzyskaniu stypendium New Land Foundation na przygotowanie książki o komunizmie, czytamy:

Literatura o więzieniach sowieckich jest ogromna [...]. Osobliwość doświadczeń Wata polega na tym, że: obok 11 więzień, gdzie obcował z ludźmi sowieckimi wszelkich rang, za-

wodów i formacji [...], przeżył 3 lata powszednim życiem najszerzych nie uprzywilejowanych mas pracujących, na najniższych szczeblach egzystencji. Miał więc możliwość obserwowania *ex visu* i doświadczania na własnej skórze mechaniki, przebiegu i kształtu rzeczywistości sowieckiej.

W tym samym pudle jest też spis świadectw Wata dołączonych do wniosku o stypendium. W punkcie „orientacja polityczna” wnioskodawca zanotował:

Mój artykuł w piśmie ambasady rządu londyńskiego w Kujbyszewie z 1942, gdzie m.in. piszę: „jesteśmy naocznymi świadkami... apokaliptycznego zdruzgotania kultur i cywilizacji, które chciałyby się rządzić wyłącznie prawami ludzkiego rozumu”⁴.

Osobną dużą grupę stanowią materiały dotyczące choroby twórcy. Są one zgromadzone w pudle 6 (teczka 45). Mamy tu kilkadziesiąt dokumentów, a wśród nich zaświadczenia lekarskie polskie i zagraniczne, recepty, rachunki, informacje o przebytych chorobach od czasu powrotu z ZSRR, adresy Watów we Francji w 1956 roku. Zaświadczenia lekarskie znajdują się też w pudle 2, w teczkach 16 (papiery różne) oraz 17. Kilka dokumentów tożsamości Wata i zaświadczeń wydanych za granicą mieści się w pudle 8 (pudełko nr 66, czarny portfel). W pudle 10 jest zaś szczegółowy opis choroby Wata sporządzony w języku niemieckim (ss. 6 mpisu).

W archiwum zgromadzono także szereg druków, ulotek upamiętniających różne wydarzenia kulturalne. W pudle 5 (teczka 36) jest np. lista uczestników IV Biennale Internationale de Poésie w Knokke Le-Zoute w dniach 3–7 IX 1959, podająca ich adresy (z Polaków w spotkaniu brali udział, oprócz Wata, Artur Międzyrzeczki i Julian Przyboś). W tym miejscu wspomnieć również należy o zdjęciach. Wiele z nich jest znanych dzięki licznym publikacjom. Znajdziemy je w pudle 10 (teczka oznaczona literą F): 4 zdjęcia Wata z przyjaciółmi i z żoną, 5 zdjęć Gordona Craiga w wieku dziecięcym i starszym. Pudło 11 zawiera dwie tečky zdjęć Wata i jego rodziny: łącznie 80 sztuk. Są to zdjęcia pisarza z różnych okresów, zdjęcia jego żony, syna, rodziców, brata, sióstr, przyjaciół (np. zdjęcie z Herbertem), zdjęcia z oficjalnych spotkań (np. zebranie Pen Clubu, konferencja w Oxfordzie).

Notatniki

W archiwum zachowały się też notatniki pisarza. W pudle 2 (teczka 19b) jest ich 5 w formacie A5 (prawie nieczytelne); w pudle 8, w pudełku oznaczonym numerem 67, znajduje się 20 kalendarzy kieszonkowych z lat 1956–1968, z notatkami i adresami, oraz 2 kieszonkowe notatniki (trudno czytelne, w jednym fragment *Ucieczki Lotha*), w pudełku 66 – 26 notatników i kalendarzyków, m.in. z uwagami o lekturach, a także czarny portfel z dokumentami i zaświadczeniami wydanymi we Francji i we Włoszech. Teczka 23 z pudła 2 zawiera zapiski Wata związane z przygotowywaną przez niego antologią poezji polskiej, list Miłosa do Kotta i nieco innych materiałów dotyczących antologii (nie ukażała się ona jednak). Ponad 50 kartek z notesów znajduje się w pudle 1 (teczka 10a).

⁴ Chodzi o tekst A. Wata *Śp. Stanisław Rogoź* („Polska” 1942, nr 12/13, z 25 IX, s. 6).

Lektury

Niezmierznie ważną grupę materiałów stanowią zapiski Wata dotyczące jego lektur. Znaleźć je można w pudle 2, ponadto w pudłach 8 (w notatnikach) oraz 10 (na osobnych kartkach różnej wielkości). Niekiedy Wat podaje tylko autora i tytuł książki, innym razem robi również kilkustronicowe notatki. Niestety, materiały te są w dużej mierze mało czytelne, a opisy książek lub artykułów są często niedokładne (w pewnym stopniu jednak udało się je zrekonstruować), w większości wypadków brak miejsca i roku wydania. Czasami trudno się zorientować, czy chodzi o artykuł, czy o książkę. Przedstawiając te – z konieczności niepełne – wykazy ograniczam się na ogół do podania nazwisk autorów i tytułów, w miarę możliwości zachowując kolejność zastosowaną przez Wata.

Pierwsza partia notatek z lektur mieści się w pudle 2, w teczce 15. Są to zapiski (40 kartek) dotyczące niektórych czasopism (np. „The Current Digest of Soviet Press” 1942; „Nowyj Żurnal” 1952, o Stalinie; „Nowa Kultura” 1953, nr z 15 III – po śmierci Stalina) oraz m.in. następujących tekstów: C. G. Jung, *Psychologische Typen* oraz *Mysterium coniunctionis* (po francusku); M. K. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland*; G. Lowes Dickinson, *An Essay on the Civilisations of India, China and Japan*; H. Heine, *Sämtliche Werke*; P. Pestel, *Russkaja prawda* (z fotokopią fragmentu); S. Skrzypek, *Rosja, którą widziałem*; O. Zryba, *Demokratyczne oblicze ZSRR*; Ch. Florange, A. Wunsch, *Entrevue de Napoléon I et de Goethe*; Horacy, *Ep. II 49*, *Ep. II 1*, 156; R. Carnap, *The Condition of Clarity*; E. Serllere, *La Philosophie de l'imperialisme*; J. Gliksman, *Tell the West*; R. Jakobson, *Essais de linguistique générale, Fundamentals of Language, Slavic Languages* (notatka 5-stronicowa); S. S. Desacy, *Descartes par lui même*; H. Hesse, *The Sight of Chaos* (tu skojarzenia z *Nie-Boską komedią* – adnotacja: „ważne”); A. Sepp, A. Behme, *An Account of a Voyage from Spain to Paraquaria*; J. W. Goethe, *Faust*; A. de Musset, *Les Confessions d'un enfant du siècle*; Lautréamont, *On the Political Theory of Pascal*; B. Whorf, *Language, Thought and Reality*; C. K. Yang, *A Chinese Village in Early Communist Transition*; I. Zaplena, *State and Law* (adnotacja: „ważne”); J. G. Chapman, *Real Wages in Soviet Russia*; K. Sosnowski, *The Tragedy of Children under Nazi Rule*; W. Doroszewski, prace językoznawcze, 1924 (adnotacja: „ważne, J. St”), *Woprosy jazykoznanija*; S. Monas, *Third Section*; E. Auerbach, *Scenes from the Drama* (notatka kilkustronicowa); W. I. Lenin, *Tak kak; Stenogram – Zbrodnia Chruszczowa*; N. van Wyik, *L'Origine de la langue polonaise*; F. Boas, *Race, Language and Culture* (parokrotnie adnotacja: „ważne”, ss. 4 notatek); A. Boulanger, *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère*; I. A. Richards, *The Philosophy of Rhetoric*.

Informacje o innych lekturach zawarte są w pudle 10 – to np.: J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*; J. Kleiner, *Zygmunt Krasiński. Dzieje myśli*; B. Russel, *A History of Western Philosophy* (notatki ze s. 364); Ch. de Montalembert, *Oeuvres*, t. 5, v. 2, ss. 200–202; J. Kallenbach, *Zygmunt Krasiński*; M. Priszwin, 6 tomów esejów po rosyjsku; G. Gorer, *The Life and Ideas of Marquis de Sade*; Platon, *De republica*, ks. III; A. Fischer, *Goethe and Neapol*; B. Souvarine, *Stalin: a Critical Survey of Bolshevism*.

Natomiast w kieszonkowych notatnikach Wata zgromadzonych w pudle 8

(26 sztuk i zawartość czarnego portfela) znajdziemy wzmianki o następujących lekturach: J. Piaget, *Introduction à l'épistémologie génétique*; E. Husserl, *Logische Untersuchungen*; É. Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*; Novalis, *Werke. Philosophische Fragmenten*; H. Ey, *Études psychologiques*; N. Machiavelli, *Le Prince*; F. K. Drucki-Lubecki, *Korespondencja z ministrami i sekretarzami stanu Ignacym Sobolewskim i Stefanem Grabowskim*; F. Hölderlin, *Hyperion* (wyd. niemieckie, notatki ze s. 93, 104, 175); W. Kranz, *Empedokles, antike Gestalt und romantische Neuschöpfung*; R. Fülöp-Miller, *Les Jésuites et le secret de leur puissance*; Plotyn, *Ennedes* (notatki ze s. 32, 138, 148, 180, 43, 44); M. Heidegger, *Essais*; Ch. Blondel, *Introduction à la psychologie collective*.

Nie są to wszystkie lektury wspomniane w tych notesach. Wielu nazwisk i tytułów nie udało się odczytać. Znajdują się tam również liczne zapiski trudne do rozszyfrowania. Najczęściej są one w języku francuskim, ale też w niemieckim, angielskim, rosyjskim, polskim. Pojawiają się także cytaty (np. z *Fausta* Goethego, z *Makbeta* Szekspira). Tylko w 6 notatnikach znajdziemy informacje o lekturach. Inne zawierają np. adresy, telefony i różne teksty (być może, fragmenty prozy). Nieco zapisków bibliograficznych jest na kartkach z notatników mieszczących się w teczce 10a z pudła 1.

Sporo o warsztacie pisarskim Wata mówią sporządzone przez niego listy książek, które – przebywając we Francji – chciał otrzymać z Polski. Zachowały się cztery takie listy, w tym dwie oznaczone datą „maj 1967”, spisane prawdopodobnie przez Olę Watową.

Oto książki z pierwszej listy, pochodzące z własnej biblioteki Wata, które miały być „w kolejności poniższej”⁵ przesłane do Paryża: G. Bernanos, *Pod słońcem szatana*; O. Henry, *Ostatni liść*; F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*; H. Mann, *Młodość króla Henryka IV*; J. Wassermann, *Krzysztof Kolumb*; M. Gorki, *Wassa Żelaznowa, Rassказы – ocerki – wspomnianija*; A. Czechow, *Dzieła* („tom z przekładami Olka, tom jedenasty (?)”); A. Ostrowski, *Panna bez posagu, Antologia dramatu rosyjskiego*; I. Turgieniew, *Nowizna*; N. Niekrasow, *Utwory wybrane*, 2 tomy; I. Erenburg, *Dzień wtóry*; J. van Velde, *Wielka sala*; J. Kochanowski, *Poezje* („czy *Dzieła*”), 3 tomy; A. Mickiewicz, *Dzieła* („7 tomów?”); K. I. Gałczyński, *Poezje* („czy *Dzieła*?”)⁶, 4 tomy; J. Iwaszkiewicz, *Stara cegielnia, Książka o Sycylii*; J. Parandowski, *Godzina śródziemnomorska, Dwie wiosny*; W. Broniewski, *Wiersze zebrane*; A. Rudnicki, *Ucieczka z Jasnej Polany, Manfred*; N. Leskow, *Izbrannyje soczinienija* (dużego formatu); A. Gercen (tj. Hercen), *Byłoje i dumy, Sobrannyje proizwiedienija*; W. Sołowiow, *Soczinienija*, t. 3; S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, 6 tomów; S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*; P. Hertz, *Sedan, Portret Słowackiego*; Ajschylos, *Tragedie*; Cyceon, *Pisma*; F. Mehring, *Dzieje Niemiec od schyłku wieków średnich*; M. Siergiejewski, *Wwiedienije w roman-skoje jazykowiedienije*; A. N. Ostrowski, *Izbrannyje soczinienija* (dużego formatu); D. Fonwizin, *Izbrannoje*; R. Hoess, *Wspomnienia; Kratkij filosofskij słowar'*; F. P. Maniorow, *Istorija uczenija ob usłownych riefleksach*.

Na drugiej liście oznaczonej „maj 1967” wymienione są książki potrzebne – jak napisano – „okazyjnie”, a więc np.: *Encyklopedia językoznawcza Akademii*

⁵ Słowa A. Wata.

⁶ Uwagi w nawiasach w trzech ostatnich pozycjach oraz wcześniej, przy *Dzielach* A. Czechowa, pochodzą od O. Watowej.

Umiejętności; T. Lehr-Sławiński, *Język polski*; G. Simmel, *Rembrandt* (niem.); P. Eluard, *Poèmes politiques* „i wszelkie inne książki tego autora”⁷; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*; W. Berent, *Diogenes w kontuszu, Zmierzch wodzów, Nurt, Pogrobowcy*; Ch. F. Hebbel, *Werke*, 3 tomy; J. Rymarkiewicz, *Wzory prozy*; W. T. Jones, *History of Western Philosophy*; M. Eliade, *Le Chamanisme*; F. Prokosch, *The Asiatics*; E. Pound, *The Cantos*; J. Martinie, *Contes Pahlis*; P. Hansford Johnson, *The Philistines*; S.-J. Perse, *Oeuvres poétiques*; M. Krleża, *Ballade Petrice Kerempuha*; W. H. Auden, *The Age of Anxiety*; I. Andrić, *Gospođica, Pripowetke*; R. Huch, *Ausbreitung und Verfall der Romantik*, 2 tomy; O. Županić, *Zimzelen pod sniegom*; A. Stawar, *Boy Żeleński*; M. von Kugelgen, *Ein Lebensbild in Briefen*; A. Harnack, *Das Wesen des Christentums*; Ch. Dickens, *Ciężkie czasy*; L. Sacher-Masoch, *Zeit der Dämonen*; S. Hermlin, *Zweiundzwanzig Balladen*; M-me de La Fayette, *La Princesse de Clèves*; W. Faulkner, *Requiem for a Nun*; W. Rathenau, *Zur Mechanik des Geistes*; A. Ribard, *La Prodigieuse histoire de l'humanité*; Teilhard de Chardin, *Le Phénomène humain*; A. Słonimski, *Parada*; G. Carducci, *Ody barbarzyńskie*; N. Gogol, *Soczinienija*, 6 tomów; *Chambers Biographical Dictionary*; J. J. Bachofen, *Mutterrecht und Urreligion*; E. Colerus, *Von Pythagoras bis Hilbert*; N. Boileau, *Le Lutrin vivant*; V. Alfieri, *Tragedie* (po włosku); *Baedeker – Konversationsbuch in 4 Sprachen*; E. Foguet, *Petite histoire*; M. Proust (po polsku), 3–4 tomy; Horatius, *Opera*; R. Char, *Feuillets d'Hypnos*; H. H. Houben, *Gespräche mit Heine*; L. H. Brown, *Report on Germany*; R. Markuszewicz, *Od sadomasochizmu do popędu śmierci* (broszura); A. Qual, *W sprawie fizjologicznej teorii* (broszura); A. Kłęsk, *Psychofizjologia i patologia pisma* (broszura); W. Klinger, *Z motywów wędrownych* (broszura); album fotograficzny hitlerowców; A. Mikulski, *Polska literatura psychopatyczna* (broszura); W. Booth, *In Darkest England*; P. Vasili, *La Société de Berlin*; B. Fontenelle, *Rozmowy zmarłych; Das Standesbuch* (z drzeworytami); V. Tornius, *Der ästhetische Tee*.

Trzecia lista ma w lewym górnym rogu zapis: „pok. Olka”. Zawiera więc zapewne książki z osobistej biblioteki Wata w jego warszawskim mieszkaniu. Lista obejmuje wykaz lektur z licznymi wykreśleniami dokonany przez Wata. Są to m.in.: P. du Ryer, *Les „Metamorphoses” d'Ovide*; Ch. Dickens, *Ciężkie czasy*; L. Carrol, *Alice's Adventures in Wonderland*; *Encyklopedia języka polskiego*; M. Proust, *W stronę Swanna, W cieniu zakwitających dziewcząt*; O. Redon, *Orangerie des Tuileries*; W. H. Auden, *The Age of Anxiety*; *Musée de l'Orangerie – Impresionistes de la Collection Courtauld de Londres*; Larousse, *Encyklopedia*, 2 tomy; S.-R. Nicolas de Chamfort, *Oeuvres*; A. Camus, *La Peste*; J. Joyce, *Gens de Dublin*; F. Brunetière, *Manuel de l'histoire de la littérature française*; H. Miller, *Max et le Phagocytes*; Ch. Baudelaire, *Le Spleen de Paris, Le Fleurs du Mal*; J.-B. Racine, *Théâtre complet*; Molière, *Théâtre. Nouvelle édition*, 2 tomy; Voltaire, *Contes choisis, Philosophie*; E. Faguet, *Petite histoire de la littérature française*; H. H. Houben, *Gespräche mit Heine*; H. Kleist, *Werke*, 3 tomy; Ch. F. Hebbel, *Werke*; R. Burns, *Poems and Songs*; J. Bunyan, *The Pilgrim's Progress*; P. Valéry, *Mon Faust, Morceaux choisis*; H. Heine, *Sämtliche Werke* („wszystkie tomy, jakie się znajdują”⁸), *Buch der Lieder*; A. Rimbaud, *Une Saison en Enfer*; R. M. Rilke,

⁷ Słowa A. Wata.

⁸ Uwaga A. Wata.

Die Aufzeichnungen des Malte Lauridis Brigge; P. Verlaine, *Romances sans paroles, Dédicaces, Epigrammes, Dans les Limbes, Chair, Le Livre posthume*; W. Berent, *Zmierch wodzów, Nurt, Pogrobowcy*; J. W. Goethe, *Werke in Auswahl*, t. 1–6; O. Wilde, *The Works*; W. Shakespeare, *The Complete Works*; P. de Cock, *Zizino*; A. de Musset, *Poésies nouvelles*; G. Carducci, *Ody barbarzyńskie, O rozwoju literatury narodowej*; E. T. A. Hoffmann, *Kater Murr*; F. Schiller, *Sämtliche Werke*, t. 9–12; A. Słonimski, *Parada (poezje), Wybór poezji*; G. E. Lessing, *Werke*, t. 1–4; D. Diderot, *Essais sur la peinture*; P. Dubrowski, *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego*; F. Duebierz, P. C. Jagot, *L'Éducation du style*; G. Brakkenbury, *Studies in English Idiom*; J. Stanisławski, *A New English Manual; Chamber's Biographical Dictionary. The great of all nations and all times; Die Sprache – Brockhaus; Knarus Konversation Lexikon; Konversationsbuch für Reisende in vier Sprachen*; R. Thormeyer, *Philosophisches Wörterbuch*; J. Rymarkiewicz, *Wzory prozy*; Ł. Kuncewicz, *Słownik łacińsko-polski, English Letters of XIX Century*. Ed. J. Aitken; *Echoraley Book 3. Essential English for Foreign Students*; W. T. Jones, *A History of Western Philosophie*; B. Fontenelle, *Rozmowy zmarłych*; R. M. Rilke, *Briefe an einen jungen Dichter*; J. Fichte, *Reden an die deutsche Nation*; M. Mendelson, *Anmerkungen [...]*; Herodot, *Geschichten*; J. Martinie, *Contes Pahlis*; J. J. Bachofen, *Mutterrecht und Urreligion*; E. Rohde, *Psyche*; A. E. Odyniec, *Listy z podróży*, t. 1–4; V. Alfieri, *Tragedie*; Horatius, *Opera*; F. Charpentier, *Vie de Socrate*; N. Boileau, *Le Lutrin vivant*; Augustinus, *Bekennnisse, Gottesstaat; Das Standesbuch – 114 Holzschnitte von Joft Umman mit Reimen von Sahs*; A. Kłęsk, *Psychofizjologia i patologia pisma*; S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*; A. Cuveillier, *Wprowadzenie do socjologii*; M. Jastrun, *Rok urodzaju*; R. Markuszewicz, *Rewizja podstawowego pojęcia freudyizmu*; J. Parandowski, *Trzy znaki zodiaku*; G. A. Burger, *Przygody Münchhausena*; W. Klinger, *Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego; Muzeum Narodowe w 125 rocznicę urodzin artysty. Pamięci Cypriana Norwida*; A. Rudnicki, *Ucieczka z Jasnej Polany*; E. Hemingway, *For Whom the Bell Tolls*; A. Mickiewicz, *Dzieła*, 7 tomów; J. Słowacki, *Dzieła*, 12 tomów; J. Kochanowski, *Dzieła*, 3 tomy; N. Gogol, *Sobranije soczinienij*, 6 tomów; O. Williams, *New Pocket Anthology of American Verse*; Vercors, *Les Animaux dénaturés, Pour prendre congé, Les Divagations d'un Français en Chine, Colères*; P. Hansford Johnson, *The Philistines*; P. Eluard, *Poèmes politiques*; T. Remy, *L'Homme du Canal*; S.-J. Perse, *Oeuvres politiques*; T. Suzuki, *L'Essence du bouddhisme*; M. Eliade, *Le Chamanisme*; P. Smith, *Trivia*; A. Rimbaud, *Oeuvres*; F. Hölderlin, *Gedichte*; W. B. Yeats, *Selected Poems*; W. Faulkner, *Requiem for a Nun*; S. Beckett, *En attendant Godot*; R. Char, *Feuillets d'Hypnos*; C. Aveline, *Pour l'amour de la nuit*; E. Gotzinger, *Reallexikon der Deutschen Altertümer*; Th. Mann, *Rede und Antwort*; F. Sieburg, *Gott in Frankreich*; M. Krleża, *Ballade Petrice Kerempuha*; T. Haecker, *Vergil*; O. Županić, *Zimzelen pod sniegom*; E. Colerus, *Von Pythagoras bis Hilbert*; W. Scherer, *Geschichte der Deutschen Literatur*; P. L. Courier, *Pamphlets politiques, Lettres d'Italie*; M. Mignard, *La Joie passive*; F. Prokosch, *The Asiatics*; G. Gurvitch, *Determinismes sociaux et liberté humaine*; G. Flaubert, *Bouvard i Pécuchet*; H. von Kugelgen, *Ein Lebensbild in Briefen*; W. Booth, *In Darkest England and the Way Out*; A. Ribard, *La Prodigieuse histoire de l'humanité*; F. Schleiermacher, *Reden über Religion*; A. Harnack, *Das Wesen des Christentums*; P. Vasili, *La Societé de Berlin*; E. Renan,

Souvenirs d'enfance et de jeunesse; L. von der Pfalz, *Die Briefe*; J. Klaczko, *Wieczory florenckie*; F. James, *De l'âge divin à l'âge ingrat*; A. Rudnicki, *Wielkanoc*; R. Huch, *Ausbreitung und Verfall der Romantik*, 2 tomy; Z. Markovic, *Prozori moga djetinstwa*; L. Sacher-Masoch, *Zeit der Dämonen*; D. Maksymowicz, *Pieśnik i zawyczaj*; S. Hermlin, *Zweiundzwanzig Balladen*; R. Mann, *Un Homme pareil aux autres*; Teilhard de Chardin, *Le Phénomène humain*; L. H. Brown, *Report on Germany*; G. Casanova, *Erinnerungen aus galanter Zeit*; I. Andrić, *Pripovijetka*; W. Wundt, *Ethik*, t. 1, *Volkerpsychologie*; L. Uhland, *Gedichte und Dramen*, t. 1; H. Heine, *Werke*, t. 2; V. Tornius, *Der ästhetische Tee*; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku* (wyd. 2). Na końcu listy znajduje się adnotacja Wata: „książki Andrzeja z historii sztuki; poza tym album fotografii hitlerowców, b. mi potrzebny”.

Czwarta lista zawiera „książki, które można wysłać bez zezwolenia”⁹: F. P. Marianow, *Istoriija uczenija ob ustownych riefleksach*; P. Kalina, *Nowy słownik podręczny niemiecko-polski i polsko-niemiecki*; J. Stanisławski, *English-Polish and Polish-English Dictionary, A New English Manual*, 2 tomy; S. Jodłowski, W. Taszycy, *Zasady pisowni polskiej*; M. Kobylański, *Wybór idiomów angielskich*; wiersze polskie wybrane; G. Bernanos, *Pod słońcem szatana*; F. Mehring, *Dzieje Niemiec od schyłku wieków średnich*; O. Henry, *Ostatni liść*; A. Mikulski, *Polska literatura psychopatyczna*; A. Stawar, *Tadeusz Żeleński-Boy*; J. Plechanow, *Przyczynki do zagadnienia rozwoju monistycznego pojmowania dziejów*; A. Gercen (tj. Hercen), *Izbrannyje proizwiedienija, Byłoje i dumy*; D. Fonwizin, *Izbrannoje*; N. Niekrasow, *Izbrannyje soczinienija, Utwory wybrane*, 2 tomy; A. H. Ostrowskij, *Izbrannyje soczinienija*; H. C. Leskow, *Izbrannyje soczinienija*; A. Mickiewicz, *Dzieła*, 7 tomów; J. Słowacki, 12 tomów; J. Kochanowski, 3 tomy; N. Gogol, *Sobranije soczinienij*, 6 tomów; A. Rudnicki, *Pałeczka*; C. Norwid, *Poezje zebrane*; J. Iwaszkiewicz, *Książka o Sycylii*; M. Siergiejewskij, *Wwiedienije w romanskoje jazykoznanije*; S. Jesienin, *Izbrannoje*; A. Jefimow, E. Tarle, *Francuska rewolucja burżuazyjna 1789 i wojny napoleońskie*; E. Orzeszkowa, *Dziurdziowie*; P. du Ryer, *Les „Metamorphoses” d'Ovide; Tolkowij słowar' ruskogo jazyka; Słownik wyrazów obcych*; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, 8 tomów; S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, 6 tomów; A. Czechow, *Sobranije soczinienij*, t. 10–11, *Dzieła*, t. 11; I. Turgieniew, *Sobranije soczinienij*, t. 3, 11; H. Mann, *Młodość króla Henryka IV*; M. Gorkij, *Izbrannyje soczinienija, Wassa Żeleznowa, Rasskazy – oczerki – wspomnianija. 1924–1936*; S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*; L. Staff, *Wybór poezji*; J. U. Niemcewicz, *Śpiewy historyczne*; A. Asnyk, *Wybór poezji*; W. Potocki, *Wybór wierszy*; A. Mickiewicz, *Poezje*; H. Sienkiewicz, *Janko Muzykant, Wspomnienie z Maripozy, Bartek Zwycięzca*; P. Hertz, *Małe ody i treny, Wiersze wybrane, Sedan*; J. Wassermann, *Krzysztof Kolumb*; T. Lehr-Splawiński, *Język polski*; A. Ostrowski, *Panna bez posagu*; L. Bułachowski, *Wwiedienije w jazykoznanije*, t. 1; K. I. Gałczyński, *Poezje*, 4 tomy; *Kratkij filosofskij słowar'*; R. Hoess, *Wspomnienia*; H. Heine, *Dzieła wybrane. Utwory poetyckie*; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku* (wyd. 2); Moliere, *Dzieła*. Przekład i wstęp T. Żeleński Boy; Ajschylos, *Tragedie*; M. Polo, *Opisanie świata*; Proceś Artura Greisera; Cyceron, *Pisma*; *Russkaja Sowietkaja po-*

⁹ Słowa A. Wata.

ezja 1917–1947; D. Fonwizin, A. Gribojedow, A. Puszkina, M. Lermontow, N. Gogol, N. Ostrowski, A. Tołstoj, *Antologia dramatu rosyjskiego*; N. A. Maszkin, *Istori-ja driewniego Rima*; I. Turgieniew, *Nowizna*; A. B. Ranowicz, *Jelinizm i jego istoriczeskaja rol*; A. Słonimski, *Poezje, Wspomnienia warszawskie*; J. Iwaszkiewicz, *Stara cegielnia*; W. Broniewski, *Wiersze zebrane*; A. Rudnicki, *Manfred*; J. Parandowski, *Dwie wiosny, Godzina śródziemnomorska*; L. Ranke, *Die römischen Päpste*; K. Marks, *Wojna domowa we Francji*; R. Markuszewicz, *Od sadomasochizmu do popędu śmierci*; A. Qual, *W sprawie fizjologicznej teorii uczuć*.

W tym miejscu należy wymienić także teksty, które były przedmiotem lektury Wata i zachowały się w całości w archiwum: S. C. Chen, *Metaphor and the Conscious in the Chinese Poetry under Communism* (Center for Chinese Studies, Institute of International Studies University of California. Berkeley 4, California); *The Scientist Speculates, Extracts taken from „The Scientist Speculates”* (ed. I. J. Good). Ponadto kilka artykułów po francusku dotyczących stalinizmu.

Warto też dodać, że w pudle 10 znajduje się książka Catherine Volongé *Gordon Craig*, z dedykacją Craiga, a w pudle 17 sporządzony przez Wata spis książek (ss. 8 mpisu), które, będąc we Francji, chciał otrzymać z Polski.

Komentarze do życia i twórczości

Archiwum Wata zawiera sporo tekstów dotyczących twórczości pisarza, wydanych za jego życia i po śmierci. W pudle 2 znajdziemy m.in. przemówienie Józefa Czapskiego na pogrzebie Wata, teksty biblijne odczytane przez ks. Modzelewskiego nad grobem poety (Ps. 50; J 14, 1–14) oraz zapis dyskusji okrągłego stołu o Aleksandrze Wacie w Radiu Wolna Europa, z 16 X 1967. W pudle 5 teczka 40a mieści artykuł Jacka Łukasiewicza *O poezji Aleksandra Wata* oraz recenzje *Mojego wieku* autorstwa Miłosza i Kołakowskiego. Jest tam też wstępna wersja artykułu Marka Tomaszewskiego *Aleksander Wat: L'Exil et la mémoire* (ss. 23 mpisu) oraz koperta z listem zawierającym poprawki Oli Watowej do tego tekstu, wysłane 25 I 1986. Na s. 5 listu widnieje m.in. notatka:

Był z wykształcenia filozofem, wczytywał się w najróżniejszych myślicieli, z najróżniejszych epok. Arystoteles i św. Augustyn, Kierkegaard i Liwiusz, Machiavelli i Joseph de Maistre, Novalis i Platon, Tertulian, Swedenborg, Pascal, Boecjusz, Dostojewski i Kafka, Custin i Hölderlin itd. Nie zaprzeczam temu, że był „doté d'une solive philosophique d'origine juive...” Sam Wat porusza tę sprawę w *Moim wieku*. W owym czasie Wat był komunistą i uznawał komunizm za coś w rodzaju zastępczej religii, jak ateizm – religia bez Boga – o którym pisał: „Ateizm przyciąga najbardziej natury żarliwe, wyznawców, którzy zawiedli się na Bogu religii panujących”.

Inne opracowania to m.in.: Jacek Trznadel, *O Aleksandrze Wacie* (Paryż 1983), *Dziady – Mój wiek – dyptyk filmowy A. Wajdy* (odczyt – fantazja interpretacyjna), *Zło z dobrem w przepłocie. O poezji Aleksandra Wata ciąg dalszy* (ostatni tekst: pudło 5, teczka 40); Jan Zieliński, *Spowiedź syna królewskiego*; list Oli Watowej do Zielińskiego (Paryż, 11 VII 1983). W pudle 2 (teczka 17) jest zapis audycji Józefa Wittlina o Wacie w Radiu Nowy Jork.

Pisarz zbierał recenzje swoich utworów i wzmianki, jakie zamieszczano o nim w prasie polskiej i obcej. Materiałów tych jest sporo. Zgromadzone zostały w pudle 3 (teczki 23a i 24). W teście 25 jest też ponad 120 wycinków z prasy polskiej na temat życia literackiego w kraju tudzież kilka drobnych tekstów publicystycznych Wata. Podobne wycinki są również w pudle 5 (teczka 38). W pudle 6 (teczka 43)

znajdują się recenzje *Mojego wieku* z prasy zagranicznej (12 pozycji). Parę artykułów o Wacie (autorstwa Wojciecha Karpińskiego, Adama Juliana Rembowski, Renaty Gorczyńskiej, Stefana Nowickiego, Jacka Trznadla, drukowanych głównie w „Zeszytach Literackich”) mieści się w teczce 40 z pudła 5. Kilkadziesiąt drobniejszych recenzji z prasy dotyczących twórczości Wata zostało zgromadzonych w pudle 10. Pudło 11 zawiera maszynopis tekstu Stanisława Ignacego Witkiewicza *Aleksander Wat*, a także artykuły Klemensa Szaniawskiego *Metafizyka zniewolenia – świadectwo Aleksandra Wata* oraz Czesława Miłosza *Introduction à la poésie d' Aleksander Wat*. W pudle 3 (teczka 24) są m.in. artykuły i notatki prasowe ze wzmiankami o Wacie.

Inne materiały: rysunki i kasety

Archiwum obejmuje także materiały, które stanowią uzupełnienie korpusu tekstów. Są to rysunki i kasety z nagraniami. Wśród tych pierwszych znajduje się 6 rysunkowych portretów Wata autorstwa Józefa Czapskiego (opublikowanych przez Alinę Kowalczykową), rysunek „ptaka” autorstwa Jana Lebensteina (z 5 X 1969; pudło 2, teczka 17) oraz 3 rysunki tego artysty przedstawiające głowę Wata na łożu śmierci (pudło 5, teczka 40).

Pudła 15 i 16 mieszczą 15 (11 + 4) kaset z nagraniami *Mojego wieku*. Każda z nich jest opisana i opatrzona informacją o dacie przesłuchiwania i jakości głosu. Czasem też podawano, jaka sesja została nagrana, wraz z datą seansu, oraz to, czy tekst był przepisany i czego dotyczył. Kasetą nr 19 w pudle 16 zawiera *Ody* recytowane przez Aleksandra i Olę Watów, natomiast kasetą oznaczoną numerami 25, 26, 27 oprócz opisu podróży z Berkeley do Paryża obejmuje krótką wypowiedź Watowej i wiersze czytane przez pisarza. Materiały można odsłuchiwać, ale po ich uprzednim przekopiowaniu na nośniki cyfrowe, na co trzeba czekać około miesiąca.

Uwagi końcowe

Archiwum Aleksandra Wata jest zbiorem unikatowym. Zgromadzone w nim materiały dotyczą szczególnie powojennego okresu życia pisarza. Natomiast te przedwojenne zachowały się w znikomej ilości. Kwerenda w archiwum Wata obfituje w rozmaite niespodzianki. Nie wszystko jest tu uporządkowane i nie wszystko da się dokładnie opisać. Niektóre materiały powtarzają się w różnych miejscach (np. gazety, część maszynopisów). Niekiedy nieoczekiwane pojawiają się listy, które powinny być gdzie indziej. W swoim opisie skoncentrowałem się na sprawach, moim zdaniem, najważniejszych. Istotne jest też to, że liczne wycinki z prasy zagranicznej pozwalają dookreślić poglądy pisarza. Dużo zapisków ma charakter wspomnieniowy. Nie publikowane szkice, zwłaszcza dotyczące komunizmu, są zazwyczaj nie dopracowane literacko, nasycone anakolutami, jednak można z nich niekiedy wyczytać ciekawe myśli. Spora część notatek pisarza mająca prywatny charakter jest w zasadzie nieczytelna, choć czasami daje się zrekonstruować pojedyncze zdania. Teksty te mogą służyć jako cenny dodatek wzbogacający wypowiedzi autora (zwłaszcza na temat komunizmu, ZSRR i bieżącej polityki). Przyszli badacze powinni jednak szczególną uwagę zwrócić na nie opublikowane jeszcze teksty, np. wierszy, wspomnień, prozy beletrystycznej. Są one często bardzo trudne do odczytania. Poznanie ich jednak może się przyczynić do stworzenia jeszcze pełniejszego wizerunku Aleksandra Wata.